

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:1. 2006

Maktens legitimering

Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*, Diss, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 78, Stockholm 2005. 219 s.

Cecilia Ihses doktorsavhandling *Präst, stånd och stat* undersöker det svenska prästståndets funktion under perioden 1642–1686, när det hölls ett tjugotal riksmöten. Undersökningen fyller en besvärande lucka i vår kunskap om riksdagens roll i statsbildningsprocessen. Den svenska riksdagen var nämligen unik i ett europeiskt perspektiv, såtillvida att prästerskapet utgjorde ett självständigt stånd. Trots detta faktum har prästståndets politiska funktion inte tidigare varit föremål för någon djupare analys. Avhandlingens huvudfråga gäller sålunda *varför* prästerna fick behålla sin representation i den svenska riksdagen medan de marginaliserades politiskt i andra länder. Därmed berör avhandlingen också viktiga frågor kring kyrkans relation till staten.

Avhandlingens ramar

Den teoretiska utgångspunkten tas i den internationella forskningen om den tidigmoderna staten. Charles Tilly har lanserat en tolkningsmodell som tar fasta på furstarnas behov av resurser. För att kunna mobilisera resurser tvingades furstarna köpslå med ledande samhällsgrupper om uttagens omfattning och genomförande, och resultatet av förhandlingarna bestämde staternas fortsatta utveckling. Jan Glete har hävdad att den svenska modellen avvek från den europeiska såtillvida att den inte byggde på ett resursuttag via godsägare utan via en utbyggd lokalförvaltning och en väl fungerande krigsmakt. Som en välstrukturerad ekonomisk aktör köpslog den svenska staten om beskydd med andra aktörer. Statens strategi var att göra aktörerna delaktiga genom att knyta deras intresse till staten. Det är i detta perspektiv man bör betrakta riksdagen. Genom att köpslå med staten kunde olika eliter ”uppnå inflytande i staten och därmed utöva påtryckningar” eller ”utöva sin makt i statens intresse och på så sätt utöka sin egen maktbas”, som Ihse tolkar Gletes modell (s 22).

Avhandlingens syfte är att med utgångspunkt i Gletes tes om förhandling och beskydd studera prästerskapets betydelse i den svenska statsbildningsprocessen. Till detta syfte knyts tre huvudfrågor:

1. Varför tilldelades prästerskapet en central roll i riksdagen trots att prästerskapet ur resursuttagssynpunkt var en tämligen marginell grupp?
2. Hur realiserades prästernas delaktighet i staten?
3. Hur svarade prästerna på kungamaktens anspråk?

Avhandlingen bygger i huvudsak på tryckt källmaterial, nämligen *Prästeståndets riksdagsprotokoll*. De fyra volymer som täcker de aktuella riksdagarna innehåller inte bara protokoll, utan också kungliga propositioner, prästeståndets propositionssvar, besvär, suppliker, brev och inlagor. Riksdagsprotokollen kompletteras med likaledes tryckta stånds- och kyrkoordningar samt förslag därtill, förutom riksdagsjournaler, dagböcker och brevmaterial. För undersökningen av prästeståndets sociala struktur används huvudsakligen tryckta herdaminen. Avhandlingen är avgränsad i tid till perioden 1642–1686, där de yttre ramarna utgörs av 1634 års regeringsform och 1686 års kyrkolag.

Avhandlingens innehåll

I kapitel 2, "Förhandlingens villkor", undersöker Ihse hur prästeståndets arbete var organiserat under riksdagarna. Prästernas representanter utsågs av biskop, domkapitel och prästmöte, och riksdagsledamöterna uppbar ekonomisk ersättning i form av herredagspenningar. Antalet präster i riksdagen var vanligen 60–70 stycken. I ståndsordningarna betonades kvalifikationer som meriter, tjänsteställning, personliga egenskaper och förmåga att klara riksdagsarbetet, och preses brukade förmana prästerna att i klädedräkt och umgängesvanor uppföra sig ståndsmässigt. Så långt som möjligt försökte prästerna undvika de kungliga kraven på representation. Det var dock prästeståndet självt som tillgrip tvångsmedel som påbud och böter för att få präster att infinna sig vid riksdagarna. Ihse visar i kapitel 2, att kungamakten hade stort inflytande över ordningen i prästeståndet, till exempel vid val av preses och notarier. Slutsatsen blir att riksdagen "skapades av kungen och för kungen" (s 68). Prästeståndets existensberättigande låg i dess uppgift att legitimera kungamakten.

I kapitel 3, "Kungamaktens anspråk", undersöks de kungliga propositionernas betydelse, funktion och innehåll. Inledningsvis analyseras öppningsceremoniet på samma sätt som hälsningsritualerna som en bildlig framställning av samhällsordning och maktförhållanden. Undersökningen inriktas i första hand mot diskussionen av nya bevillningar vid 1660 års riksdag, och teorin om det rättfärdiga kriget, *bellum iustum*, visar sig vara av stor betydelse som legitimeringsideologi. Kungen använde *bellum iustum*-temat för att motivera krigspolitiken, och prästerskapet formulerade sina synpunkter inom samma ideologiska ram. Prästeståndet förväntades utgöra ett gott exempel och biträda kungamakten i övertalningen av övriga stånd. Prästerna var en länk mellan kung och lokalsamhälle och spelade en viktig roll för implementeringen av de kungliga besluten på lokal nivå.

Kapitel 4, "Prästers beskydd", behandlar prästeståndets allmänna och enskilda besvär. Besvären tog upp både religiösa och ekonomiska frågor, där de allmänna besvären, det vill säga prästeståndets gemensamma önskemål, gav större utrymme åt de religiösa frågorna än de enskilda besvären. Ihse menar att diskussionen i första hand gällde "hur beskyddet av det egna ämbetet skulle se ut och var grän-

serna för andliga respektive världsliga uppgifter skulle dras" (s 100). Hon visar hur prästerna i prästeståndet definierade sin samhällsuppgift i de allmänna bevisaren. De drev en hård religionspolitik för att öka den religiösa kontrollen och fick igenom flera nya religionslagar. "Prästerna såg sig som bevarare och övervakare av den gällande samhällsordningen" (s 107) och värnade sin roll som uttolkare av Guds ord. Prästeståndet försökte skydda sitt ämbete genom att få till stånd förbud mot huspredikanter, och skydd mot försäljning av kyrklig egendom, skärpning av tiondeuppbörden och lättnader i pålagor samt stopp för kunglig inblandning i prästtillsättningar.

I kapitel 5, "Präster som stånd", behandlas prästeståndets sociala sammansättning utifrån riksdagsprästernas härkomst, äktenskap, barn och utbildning. Ihse framhåller att dessa sociala faktorer samtidigt fungerade som "kulturella resurser som prästerna själva betonade i köpsläendet med kungamakten" och som uttryck för prästerskapets särskiljande (s 138). Riksdagsprästerna visar sig nästan uteslutande komma från det högre prästerskapet. Till 95 procent var undersökningsperiodens 725 ledamöter kyrkoherdar, prostar och biskopar samt professorer och gymnasielektorer. Ihse tolkar denna exkludering av det lägre prästerskapet som ett uttryck för viljan att demonstrera ståndets särart. Denna särart kom till uttryck i en genomgående mycket hög bildningsgrad, en variabel som stod i samband med en hög genomsnittsålder, så hög som femtio år. Det visar sig också att ytterst få präster besökte mer än en eller ett par riksdagar. Det var biskoparna som stod för den högsta representationsfrekvensen, ett faktum som Ihse tar som intäkt för episkopatets stora inflytande. De flesta riksdagsprästerna kom från jordbruksbygder som Mälardalen, Västgötaslätten och Östgötaslätten. Inom stiftet var det präster från ekonomiskt mer bärkraftiga områden som utsågs till ombud. Det visar sig också att många ledamöter var förenade genom släktskapsband. Slutsatsen att prästeståndet var "självreproducerande och relativt slutet" (s 168) stöds även av uppgifter om yrkestillhörighet hos ledamöternas fäder och svärfäder. Medan fäderna i 43 procent av fallen var präster, tillhörde 60 procent av svärfäderna denna kategori. Den övergripande slutsatsen i kapitel 5 blir att prästernas markering av ämbetets exklusivitet var "ett sätt att bemöta den kungliga önskan att integrera kyrkan i staten" (s 172).

I kapitel 6, "Prästen i staten", sammanfattas, diskuteras och tolkas de resultat som framkommit i de empiriska kapitlen. Även om empirin drar i lite olika riktningar, menar Ihse att "riksdagen i första hand var en kunglig produkt, skapad av kungen och för kungen" (s 176). Dess uppgift var att "förhålliga kungamakten och bevilja resurser" (s 176). Prästerna var ovilliga att delta, och riksdagsmannasystemet utfördes på order av kungen. Prästeståndets huvuduppgift var att legitimera den kungliga politiken och bevilja de begärda skatterna. Prästerna bidrog med en religiös legitimeringsideologi och fick till uppgift att med argument och sitt eget exempel övertyga de övriga stånden. För egen del hade prästerna svårt att motstå

kraven i de kungliga propositionerna. Besvärens roll blev närmast att definiera prästerskapets roll i samhället, men även dessa hade prästerna svårt att få igenom, såvida de inte låg i linje med kungamakts ambitioner.

Den bild som Ihse målar upp kontrasterar mot tidigare uppfattningar om prästeståndet som ett självständigt och politiskt medvetet stånd. Även om delaktigheten kunde vara skenbar, gjordes prästerna delaktiga i politiken genom riksdagsrepresentation och privilegier. Kungamakten tog dessutom till sig prästernas religiösa argument. Och även om kungamakten ställde villkoren, menar Ihse att köpsläendet med prästeståndet var ett ömsesidigt givande och tagande. Det var prästernas "ideologiska, kulturella och politiska resurser" som kungamakten ville åt för att omvandla till "ett kungligt retoriskt vapen" (s 183). "När kungamakten valde att motivera sina handlingar med hjälp av en religiös terminologi, och kyrkan understödde detta val, blev konsekvensen att stat och kyrka blev oskiljaktiga" (s 188).

Presentationsfrågor

Cecilia Ihses avhandling är välskriven. Den har ett klart, redigt och korrekt språk och är dessutom nöjaktigt korrekturläst. Språkligt har den ytterligare förtjänster: den innehåller många pregnanta formuleringar, där författaren i en enda mening lyckas uttrycka kvintessensen i en iakttagelse, en tolkning, en tankegång. Inte minst sammanfattningskapitlet innehåller ett stort antal sådana ordvändningar.

Mindre precis är dock användningen av den tvetydiga termen *prästeståndet*. Som regel syftar den på prästernas riksdagsstånd, men ibland kan den också referera till prästerskapet i allmänhet. Under detta definitionsproblem döljer sig emellertid en fråga om avhandlingens generella inriktning. Ibland vill Ihse uppenbarligen inte bara uttala sig om riksdagsståndets funktion, utan också lämna ett bidrag till förståelsen av prästerskapet som helhet. Denna vällovliga ambition gör sig gällande redan i inledningen, där syftet inte bara uppges vara "att undersöka prästerskapet och dess relation till kungamakten" (s 15), utan också utsträcks till att gälla gränsdragningen mellan andligt och världsligt mera allmänt. Att prästerna i riksdagen representerade prästerskapet som helhet gör det naturligtvis befogat att emellanåt vidga perspektivet, men just därför är det också särskilt motiverat med klara och tydliga distinktioner. När syftet dessutom ibland anges vara att undersöka relationen mellan kung och kyrka (s 174; se även undertiteln) och diskussionen emellanåt hanterar storheterna stat och kyrka (s 16ff) bibringas läsaren lätt uppfattningen att prästerskapet är att betrakta som identiskt med kyrkan. Det hade varit önskvärt med en tydligare utmejsling och klarare användning av dessa centrala termer och begrepp. Andra begrepp som är oklart definierade är *det högre* respektive *det lägre prästerskapet*. De introduceras utan definition (s 59) och sedan förekommer två olika gränsdragningar (s 125, 145).

När Ihse tolkar sina resultat, lägger hon mycket förtjänstfullt ner stor möda på

att presentera olika tolkningar, ibland diametralt motsatta. I vissa fall lämnas dock läsaren i ovisshet om vilken tolkning som författaren anser ha företräde framför de övriga. Detta gäller till exempel förklaringarna till riksdagsprästernas tredska, särskilt frågan i vems intresse det låg att ha få respektive många präster i riksdagen (s 46ff). Även om det är självklart att alternativa förklaringar ska framföras, måste en forskare kunna tydliggöra sin ståndpunkt och argumentera för den, inklusive ståndpunkten att ingen bestämd slutsats kan dras.

I stort sett följer dispositionen en logisk linje, men kapitel 5 med analysen av prästeståndets sociala struktur känns inte som den optimala avslutningen på avhandlingens del. Det är nämligen i kapitel 4 som orkestreringen äger rum. Det är där som författaren använder den kunskap som utvunnits i de tidigare kapitlen i en analys av förhandlingen kring de frågor som var viktiga för prästerskapet, det vill säga avhandlingens huvudtematik. Fram till dess utmärks avhandlingen av ett crescendo som i kapitel 4 utmynnar i ett fortissimo, men kapitel 5 blir något av en coda, en liten svans efter huvudstycket. Det kan till och med kännas som en sats ur en helt annan symfoni. Om analysen av prästeståndets sociala struktur hade placerats som det första empiriska kapitlet, skulle hela kompositionen ha utmärkts av en stegring fram emot den stora finalen i kapitel 4.

Till presentationsfrågorna vill jag också räkna hur författaren presenterar sina resultat i förhållande till tidigare forskning. På ett par ställen föregriper Ihse resultaten när hon introducerar sina undersökningar (s 32, 73). När utgångspunkter och slutsatser inte hålls isär, blir det svårare för läsaren att identifiera vad som är ny kunskap. Ett närbesläktat problem föreligger i slutkapitlet, där Ihse sammanfattar sina intressanta resultat men utan att tydligt relatera dem till det internationella forskningsläget och sina egna teoretiska utgångspunkter. Därmed får resultaten inte den tyngd som de förtjänar. Det som författaren själv lyfter fram som det nya är ideologins betydelse – både för legitimering av makt och för definiering av prästernas roll. Inte minst på den här punkten hade resultaten kunnat profileras mot den internationella forskningen om statsbildningsprocessen, som dominerats av teorier om ekonomi och våldsmakt. Förslagsvis skulle Ihse kunna göra detta i en artikel avsedd för en internationell publik.

Urval och representativitet

En av de största förtjänsterna med Cecilia Ihses avhandling är den detaljerade kartläggningen av riksdagsarbetet inom prästeståndet. Fokuseringen på prästeståndet gör dock att det kan vara svårt att avgöra vad som var unikt för prästeståndet respektive vad prästerna delade med övriga stånd. I kapitel 3 gör sig detta problem tydligt påmint tillsammans med ytterligare frågor kring urval och representativitet. Analysen av de kungliga propositionerna är i huvudsak begränsad till 1660 års riksdag och behandlingen av bevillningsfrågan, särskilt användningen av *bellum iustum*-teorin. Detta urval varken anges eller motiveras, och

resultatens räckvidd diskuteras aldrig. Min uppfattning är att kapitlet hade tjänat på en mer ingående diskussion av dessa frågor. Som undersökningen är upplagd lämnas läsaren i ovisshet om representativiteten i fråga om 1660 års riksdag i förhållande till övriga riksdagar, om bevillningsfrågan i förhållande till övriga frågor samt om argumentationen inom prästeståndet i förhållande till övriga riksdagsstånd.

När Ihse i kapitel 4 undersöker prästernas besvär, redovisar hon tacknämligt vilka ärenden som förekom (fig 1, s 99). Ett stort antal besvär, både allmänna och enskilda, är föremål för undersökning, men någon kvantifiering av de olika ärendetyperna genomförs inte. Trots att de olika ärendetypernas relativa betydelse inte framgår, drar författaren ändå slutsatsen att prästernas intresse riktades "mer mot den egna ämbetsrollen" (s 100) än mot statligt definierade uppgifter. Dylika kvasikvantifierande utsagor hänger naturligtvis i luften så länge den bakomliggande empirin inte redovisas, och läsaren svävar i ovisshet om i vilken grad undersökningens inriktning på ärenden som avsåg prästrollen avspeglar kategorins faktiska dominans.

Också i kapitel 5 redovisas uppgifter som skulle ha varit lättare att värdera om de hade relaterats till andra data. När Ihse presenterar sina resultat rörande riksdagsprästernas självrekryteringsgrad (eller "självreproduktionsgrad": 43–44 %) gör hon ingen koppling till tidigare forskning om prästerskapets självrekrytering, utan nöjer sig med att i slutkapitlet konstatera att riksdagsprästernas höga självreproduktionsgrad var "ett mönster som kan ha gällt för 1600-talets prästerskap i stort" (s 178). Frågan hur riksdagsprästernas självrekrytering faktiskt förhöll sig till prästerskapets i stort är inte ointressant. En djupare penetrering av den frågan hade kunnat ge resultat som ställt de mycket intressanta iakttagelserna om riksdagsprästernas släktskaps- och giftermålsmönster i tydlig relief (s 164ff).

Perspektiv och tolkningar

Det finns ansatser till ett semiotiskt perspektiv i Cecilia Ihses behandling av de ceremoniella och rituella aspekterna på riksdagsarbetet. Dessa inslag förekommer på ett par ställen i kapitel 2 och 3 och rör tysthetseden samt öppnings- och hälsningsceremonierna. Ansatserna framstår som mycket lovande och hade med fördel kunnat ges större utrymme. En studie av maktens manifestationer vid de svenska riksdagarna utifrån ett mer sammanhållet och teoretiskt genomarbetat semiotiskt perspektiv skulle säkerligen kunna avkasta intressanta resultat, men detta har legat utanför avhandlingens ambitioner. Förhoppningsvis kan Ihse utveckla dessa aspekter i något annat sammanhang.

Ett betydligt mer framträdande perspektiv är det som författaren kallar "särskiljandets princip". Denna princip framhålls i avhandlingen som "en metod att strukturera prästernas plats i staten" (s 181). Den bygger på den lutherska tvåregementsläran om uppdelningen i andligt och världsligt regemente, en gränsdrag-

ning som återkommer i treståndslärans lärostånd och värjestånd. Medan tidigare forskning har identifierat särskiljandets princip bakom kraven på kyrklig autonomi och prästerliga privilegier, lyfter Ihse fram särskiljandets princip som "ett nytt argument för att motivera kyrkans och därmed prästers plats i staten" (s 185). Men den behöver inte uppfattas uteslutande som ett prästerligt teologiskt argument, utan kan också tolkas som "ett analytiskt begrepp för att tydliggöra ett dolt kyrkligt motstånd" (s 186). Principen tillämpades nämligen för att framhäva prästernas särart, ett sätt att avvisa kungliga anspråk och samtidigt skapa en prästerlig identitet.

Även om jag sympatiserar med Ihses betoning av den religiösa ideologins betydelse, har jag svårt att helt ta till mig hennes användning av "särskiljandets princip", som uppvisar en glidning från luthersk tvåregementslära med statsteori och kyrkosyn till ståndskänsla och ståndsspecifika normer. Intressant nog är det först i slutkapitlet som Ihse tydligt håller isär dessa olika innebörder av "särskiljandets princip" (s 185f). Genom att famna så disparata kategorier blir begreppet alltför trubbigt som analytiskt instrument, som dessutom överanvänds. Jag kan till exempel inte finna att tolkningen av ståndsordningarnas kriterier för goda riksdagspräster är särskilt övertygande. Framhävandet av "meriter, tjänsteställning och personlig läggning samt förmåga att klara riksdagsarbetet" (s 46) tolkas av författaren som ett uttryck för särskiljandets princip, ett sätt att betona prästernas särart. För mig är det rimligare att tolka kriterierna som ett uttryck för önskemålet att ha riksdagspräster med hög status och god utbildning så att dessa framgångsrikt skulle kunna föra ståndets talan och tillvarata dess intressen (se även s 154). Samma invändning gäller tolkningen att det lägre prästerskapet uteslöts ur riksdagen för att prästerna ville visa sin särart (s 153). Också i sin behandling av argumentationen för prästers befrielse från skattepålager menar Ihse att särskiljandets princip användes för att markera prästernas plats i samhället (s 126–130). Men författarens egen analys visar att prästerna argumenterade med hänvisning till sitt utblottade tillstånd. Vad jag förstår var argumenten i det här fallet av det slag som även adeln skulle kunna använda. När prästerna inte ville jämföras med kronans bönder, handlade det således om prästernas ståndsexklusivitet och inte om den principiella skillnaden mellan andligt och världsligt. Det hade varit rimligare om Ihse hade reserverat sin användning av "särskiljandets princip" för åtskillnaden mellan andligt och världsligt, inklusive de fall där prästerna argumenterade för sin ståndsexklusivitet under förebärande av dylika argument.

Cecilia Ihses avhandling betraktar prästeståndets relation till kungamakten ur ett förhandlingsperspektiv. Det är dock endast undantagsvis som detta framträder i analysen. När prästeståndet vid 1664 års riksdag begärde utökade befogenheter vid beivrandet av eder och sabbatsbrott, nöjde man sig inte med rollen som angivare, utan ville också agera förhørsledare och domare. Ur ett förhandlingsperspektiv kan prästernas förslag sägas uttrycka särskiljandets princip i och med

ambitionen att göra hanteringen av de aktuella religionsbrotten till en rent kyrklig angelägenhet, medan utgången kan uppfattas som en kompromiss såtillvida att prästerna fick acceptera den kungliga domsrätten, medan kungen tillät religiös lagstiftning. Problemet med förhandlingsperspektivet är att prästeståndet i detta fall, liksom i de flesta andra ärenden, inte fick igenom sina krav. Ihse's avhandling visar att prästeståndet i praktiken saknade förhandlingsutrymme och fogligt fick finna sig i kungliga beslut. Därför hade det varit motiverat att låta de empiriska resultaten modifiera utgångspunkterna, antingen genom att välja en annan teoretisk modell eller genom att i slutkapitlet diskutera och modifiera utgångspunkterna.

Avslutning

Cecilia Ihse har i sin doktorsavhandling på ett intressant sätt behandlat ett angeläget och märkligt försummat ämne. Avhandlingen uppvisar en mycket klädsam språkdräkt med många pregnanta formuleringar. Den är välvärdad och fokuserad och behandlar ett viktigt skede i svensk historia. Genom att med god akribi och gott handlag utnyttja olika typer av källmaterial har Ihse gett en detaljerad och nyanserad bild av prästeståndets sociala sammansättning, dess ceremoniel och arbetsordning samt dess politiska praktik i behandlingen av propositioner och besvär.

Men inte nog med det: Ihse har också i sina analyser och tolkningar visat på prästeståndets centrala roll för att legitimera kungliga maktanspråk och definiera kyrkans och prästerskapets roll i relation till staten. Även om det är oklart *hur* unik argumentationen var i kungamaktens förhandling med prästeståndet och *hur* unik roll prästerskapet spelade i relation till de övriga stånden, har Ihse övertygande lyft fram den religiösa ideologins viktiga funktion för legitimering av kungliga anspråk och försvar av kyrkan och prästämbetet.

Resultaten rörande ideologins viktiga roll och riksdagens funktion som arena för legitimering av kunglig makt borde ha föranlett en tydligare återkoppling till det internationella forskningsläget och en kritisk diskussion av de teoretiska utgångspunkterna. För resultaten i Cecilia Ihse's avhandling är verkligen så intressanta och profilerade att de tål att diskutera i ett vidare perspektiv.

Daniel Lindmark*

* Fakultetsopponent